

հայտիչ են իրենց անհուտականացված ազգային գծերով, Հովնաթանի դիմանկարներն ու սրբապատկերները ինքնատիպ են իրենց վեհաշուք հանդիսավորությամբ:

Այդպիսով, Հովնաթանյան դերգաստանի զործունեությունը, ներընկալելով XVIII դարի հասարակական-քաղաքական նախադրյալներից սերվող հիմնական սկզբունքները, նախապատրաստեց հայկական արվեստի նոր ելագիծը: Այն ընթացքով ռեալիզմի ուղիով՝ իր բարձրագույն արտահայտությունը գրտնելով հայ մշակույթի գագաթներից մեկի՝ Հակոբ Հովնաթանյանի դիմանկարչության մեջ:

ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական ճարտարապետության համար XIV դարի երկրորդ կեսից սկսվեց մի ծանր ժամանակաշրջան: Քաղաքական և տնտեսական անբարենպաստ պայմանների հետևանքով շինարարական կյանքը երկրում փաստորեն կանգ առավ: Բուն Հայաստանում XV դարի առաջին կեսում մեծ դժվարություններով կառուցվում են երեք-չորս եկեղեցի միայն, որոնք արդեն շունեին նախորդ դարերի ճարտարապետական հուշարձանների փայլն ու բարձր արվեստը:

XV դարում շինարվեստի անկման արտահայտություն է հայկական ճարտարապետության ողջ պատմության մեջ այն եզակի դեպքը, երբ Մեծփա վանքի նոր եկեղեցին կառուցելու համար որպես զլխավոր ճարտարապետ հրավիրել են օտար՝ հույն վարպետի:

Այս ժամանակաշրջանում, որպես բացառություն, առանձնանում են միայն երկու տաղանդավոր հայ ճարտարապետներ՝ Նեքեմատը և Հիսան, որոնք, սակայն, հիմնականում ստեղծագործել են Հայաստանի սահմաններից դուրս:

Նեքեմատի անունը սերտորեն կապված է Հայաստանի միջնադարյան տաղերգու և նկարիչ Մկրտիչ Նաղաշի հետ: XV դարի 30-ական թվականներին Նաղաշը, որպես հոգևոր առաջնորդ, ձեռնամուխ է լինում Արշնիի ս. Աստվածածնի վանքի շինարարությանը և Ամիդի (Դիարբեքիր) ս. Թեոդորոսի եկեղեցու հիմնովին վերակառուցմանը:

Այդ դժվարին ժամանակաշրջանի համար բավական համարձակ նախաձեռնությունը Նեքեմատը իրականացնում է փայլուն կերպով: Տաղանդավոր արվեստագետի կառուցած Ամիդի եկեղեցին և մանավանդ նրա հույակապ դմբեթը զարմանք ու հիացմունք է պատճառել ժամանակակիցներին: Սակայն մահմեդական ամբողջը, չհանդուրժելով այն, որ եկեղեցին իր գեղեցկությամբ դերազանցում է քաղաքի մզկիթներին և գմբեթն ավելի բարձր է, քան միևարները, քանդում են այս մեծարվեստ շենքը: Միայն տարիներ անց՝ 1447 թ. հնարավորություն է ստեղծվում այն վերականգնել, որը և իրականացնում է ինքը՝ Նեքեմատը¹:

XV դարի մյուս նշանավոր ճարտարապետը՝ Հիսան, ստեղծագործել է Հալեպում: Նա 1499 թ. վերանորոգում է տեղի Քառասուն մանկանց եկեղեցին

¹ Տե՛ս Ս. Բախուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 107:

և կառուցում տարբեր բնույթի բաղմաթիվ շենքեր: Այս աշխատանքները Հիսալին հուշակավոր ճարտարապետի համարվ են բերում քաղաքի թե հայ և թե այլազգի բնակչության մեջ²:

XV—XVI դարերում Հայաստանում այլևս ոչ մի մոնումենտալ շենք չի կառուցվում: Նույնիսկ դժվար էր եղած հուշարձանների պահպանումը: Անխնամ մնացած ճարտարապետական կոթողներն ավերվում էին թե թշնամու ասպատակություններից, թե բնական արհավիրքներից:

Բարձր զարգացման հասած հայկական քարակոփության արվեստը այս դարերում իր կիրառումը գտավ միայն ճարտարապետական փոքր ձևերում՝ խաչքարերում, օրորոցաձև տապանաքարերում, մատուռներում: XV—XVI դարերի հայկական արվեստի մի բացօթյա թանգարան է Հին Զուղայի դերեղմանատունը, որտեղ ինքնատիպ հորինվածքով հազարավոր խաչքարեր և խույր քանդակներ են կանգնեցվել:

Ժողովրդական ստեղծագործության հիանալի նմուշներ են նաև օրորոցաձև տապանաքարերը, որոնք ունեն հետաքրքրական և արժեքավոր սյուժետային քանդակներ:

Հայ ճարտարապետներին ու շինարար վարպետներին այս ժամանակաշրջանում լայնորեն օգտագործում էր երկրում իշխող մահմեդական վերնախավը՝ պալատներ, բերդեր, դղյակներ, դամբարաններ կառուցելու համար:

Հետաքրքրական է այն փաստը, որ հայ վարպետներն այդ կառուցվածքներում մուսուլմանական ճարտարապետական ավանդական ձևերը վերամշակում էին հայկական ճարտարապետության ոգով: Դրա լավագույն վկայությունն են իսթի և Զեջիմլուի (Սյունիք) շքեղ քարակերտ դամբարանները:

Հայ ճարտարապետները XV—XVI դարերում կարևոր դեր էին խաղում օսմանյան Թուրքիայի շինարարական կյանքում: Հայազգի Սինանը (1489—1578) Պոլսում կառուցել է հարյուրավոր շենքեր, որոնցից երեք տասնյակը՝ պալատներ ու մզկիթներ, և, փաստորեն, դարձել Թուրքիայի ազգային ճարտարապետության հիմնադիրներից մեկը: XVII դարից Պոլսում սկսվում է հայ ճարտարապետների հուշակավոր գերդաստանի՝ Պալլանների գործունեությունը: Այս ընտանիքի ներկայացուցիչները մոտ երեք դար անընդհատ իրենց ձեռքում պահեցին արքունի ճարտարապետի տիտղոսը և զարդարեցին Թուրքիայի մայրաքաղաքը բազմաթիվ հռչակապ կառույցներով:

XIV դարի երկրորդ կեսից, երբ բուն Հայաստանում ընդհատվել էր շինարարական կյանքը, հայ ճարտարապետությունը զարգանում էր հայկական գաղթավայրերում՝ Ռուսաստանում, Ղրիմում, Լեհաստանում, Մոլդավայում և այլ երկրներում:

XIV—XVI դարերում Ղրիմի հայաշատ քաղաքներում և գյուղերում՝ Կաֆայում (Թեոդոսիա), Սուրխաթում (Հին Ղրիմ), Բախչի-էլիում կառուցվել են բաղմաթիվ պաշտամունքային և աշխարհիկ շենքեր: Միայն Թեոդոսիայում գործել է 24 հայկական եկեղեցի: Ղրիմի հայկական ճարտարապետության արժեքավոր հուշարձաններից են Թեոդոսիայի Զորավարքը և Հովհաննես Մկրտչի եկեղեցին, Հին Ղրիմի Սուրբ Խաչ վանքը, Բախչի-էլիի վանքը (բոլորը XIV դար), Թեոդոսիայի Միքայել և Գաբրիել հրեշտակապետաց եկեղեցին (XV դար), որոնք իրենց մի շարք առանձնահատկություններով հանդերձ հիմ-

² Տե՛ս նույն տեղում:

նականում կառուցված են սպորադիկ ճարտարապետության ավանդներով: XIV դարի երկրորդ կեսում զմրեթավոր բաղրիկայի հորինվածքով կառուցվում է Լվովի հույկական տաճարը, որն իր ճարտարապետությամբ հիշեցնում է Անիի հուշարձանները:

Թոռշանում, Ֆաշում, Սուշավայում, Գալացում և այլ քաղաքներում կառուցված հայկական եկեղեցիներն իրենց ոճային առանձնահատկություններով զգալի ազդեցություն ունեցան Մուղավայի, ինչպես և ողջ Ռումինիայի ճարտարապետության հետագա զարգացման վրա:

XVII դարի կեսերից Հայաստանի համար սկսվեց համեմատաբար խաղաղ մի ժամանակաշրջան և ժողովուրդը ձեռնամուխ եղավ հայրենի երկրի ավերված գյուղերն ու քաղաքները, վանքերն ու եկեղեցիները, կամուրջներն ու քարավանատները վերականգնելու աշխատանքներին:

Նոշոր աշխատանքներ կատարվեցին նախ էջմիածնում: Մովսես և Փիլիպպոս կաթողիկոսների օրոք վերակառուցվեց զգալի վնասվածքներ ստացած Մայր տաճարը և վերանորոգվեցին էջմիածնի մյուս նշանավոր տաճարները՝ Գայանեն (1652) և Հոփսիսիեն (1653):

XVII դարի կեսերին վերանորոգվեցին նաև Սանահնի և Հաղպատի վանքերը: Այս աշխատանքները կատարվեցին բարձր վարպետությամբ՝ առանց տղավաղելու նրանց սկզբնական ճարտարապետական կերպարը:

Վերստին հսկայական կալվածքներ ստանալով և խոշոր ֆեոդալական տնտեսություններ ստեղծելով էջմիածնի, Տաթևի, Գեղարդի, Հառիճի վանքերը, Դնդեվանքը, Հովհաննավանքը և ուրիշ վանական հաստատություններ, ոչ միայն հնարավորություն ստացան վերականգնելու նախորդ դարերում ավերված շինքերը, այլև կառուցելու բաղամթիվ նորերը: Վանքերը շրջապատվեցին ամուր պարիսպներով, որոնց ներսում կառուցվեցին բնակիչի, արտադրական և տնտեսական շենքեր, հյուրատներ, սեղանատներ, դպրոցներ:

XVII դարում վերելք ապրեց հայկական որմնակարչությունը: Նոր կառուցվող կամ արդեն գոյություն ունեցող մի շարք վանքեր ու եկեղեցիներ զարդարվեցին որմնակարներով (էջմիածնի Մայր տաճար, Մուղնու ս. Գևորգ, Մեղրու, Ագուլիսի, Աստառատի, Շոռոթի, Նոր Զուղայի եկեղեցիներ, Շատին վանք և այլն):

XVII—XVIII դարերում ընդհանուր տարածում դտավ զանգակատների շինարարությունը. դրանք կառուցվում էին զոյություն ունեցող տաճարներին կից և հիմնականում երկհարկ կամ եռհարկ թեթև աշտարակներ էին, որոնք պսակվում էին ռոտոնդաներով: 1653—1658 թթ. այդպիսի զանգակատուն կառուցվեց և էջմիածնի Մայր տաճարի արևմտյան ճակատին կից:

Հին հուշարձաններին կցվում էին նաև եռակամար բաց սրահներ (Գայանե, 1683): Իսկ նորակառույց եկեղեցիներում (Մուղնի, էջմիածնի Շողսիլաթ, Երևանի Զորավոր) այդպիսի սրահների հետ զուգակցվում էր զանգակատան ռոտոնդան:

XVII—XVIII դարերում գավիթներ ավելի շատ կառուցվեցին վասպուրականում՝ Վարազավանքում (XVII դար), Աղթամարում (1763), Նարեկավանքում (1787): Այս գավիթներն ունեին միևնույն հորինվածքը՝ ուղղանկ-

³ Տե՛ս Օ. Խ. Халпахчьян, Армяно-русские культурные отношения и их отражение в архитектуре, Ереван, 1957. էջ 23:

յուն, քառամույթ շինություն, կամարներով հավառար հատվածների բաժանված:

Էջմիածնի գանգակառուներ (XVII դ.)

XVII դարում եկեղեցական նոր շենքեր կառուցելիս ոչ թե կրկնեցին X—XIV դարերի հուշարձանների հորինվածքները, այլ օգտագործեցին հայկական ճարտարապետության սկզբնավորման շրջանի՝ V—VII դարերում տարածված գմբեթավոր բազիլիկայի, թաղածածկ դահլիճի, եռանավ բազիլիկայի, գմբեթավոր սրահի տիպերը: Առանձնապես լայն տարածում գտավ եռանավ բազիլիկայի հորինվածքը: VII դարից հետո, երբ Հայաստանում պաշտամունքային ճարտարապետության հիմնական տիպը կենտրոնազմբեթ կառուցվածքներն էին, եռանավ բազիլիկաներ այլևս չէին ստեղծվում: Սակայն XVII դարում, երբ հրատապ խնդիր դարձավ կարճ ժամանակամիջոցում ոչ միայն ավերված եկեղեցիների վերականգնումը, այլև բազմաթիվ նորերի կառուցումը, շինարարները կրկին անդրադարձան այդ տիպին, որովհետև բազիլիկաների կառուցումը մեծ դժվարությունների ու նյութական խոշոր ծախսերի հետ չէր կապված:

Եռանավ բազիլիկաները արտաքինից անպաճույճ էին, առանց որևէ զարդանախշ հարդարանքի, հաճախ կառուցված անմշակ քարից (Սյունիք): Դրանք

ունենին շատ էական տարբերություններ վաղ միջնադարի համանման կառուցվածքների համեմատ: XVII դարի բազիլիկաների ներքին կառուցվածքը երեք նավի է բաժանվում հիմնականում երկու զույգ մույթերով (Գառնի, Տաթև, Կնդեվադ, Եղեղիս և այլն), իսկ որոշ դեպքերում՝ նույնիսկ մի զույգ մույթով (Կնեվանք, Շինուհայր, Երևանի Զորավոր):

Մուղնու վանքը (XVII դ.)

XVII դարում գմբեթավոր եկեղեցիներ քիչ կառուցվեցին: Անշուշտ տնտեսական գործոնին գումարվում էր և նախորդ դարերում շինարարական կյանքի երկարատև ընդմիջման պատճառով ճարտարապետական ավանդների ու վարպետության կորուստը:

Գմբեթավոր սրահի հորինվածքով են կառուցված Խորվիրապի մեծ եկեղեցին (1666) և Ջմիաթնի Շողակաթը (1694):

Ջարդաքանդակների բացակայությունը և ծավալների յուրահատուկ համաչափություններն այս կառուցվածքներին տալիս են խիստ տեսք: Թե Խորվիրապի և թե Շողակաթի եկեղեցիների տարածական-ծավալային հորինվածքներն արդեն չունեն այն արտահայտչականությունը, որ հատուկ է նախորդ դարերում կառուցված նույնատիպ հուշարձաններին:

XVII դարի գմբեթավոր բազիլիկաներից արժեքավորն ու բարձրարվեստը Մուղնու ս. Գևորգ եկեղեցին է, որը 1664—1669 թթ. կառուցել են Սահակ և Մուրադ ճարտարապետները: Այն աչքի է ընկնում իր ինքնատիպ արտաքին

ճարտարապետության մասին, Հարավային մուտքը եղբրված է նուրբ և ճաշակով կատարված դարդաքանդակներով, գմբեթի թմբուկը շարված է տարբեր գույնի տուֆ քարերից: Բաղմագունություն է մտցված նաև ճակատների երեսույթատման մեջ: Այս բոլորը գմբեթի հովհարած ծածկի, եկեղեցու հետ օրդանական միասնություն կազմող կամարակապ սրահի և զանգակատան թեթև ուռույտ-դաշի հետ ստեղծում են տպավորիչ և այդ դարի կառուցվածքների համար բացառիկ արտահայտիչ կերպար:

Սյունիքում, Գողթան և Նրնչակ գավառներում, որտեղ հիմնական շինանյութը բազալտն էր, գմբեթավոր եկեղեցիների կառուցումը բավական աշխատատար գործ էր և կապված մեծ ծախսերի հետ: Այս պատճառով, XVII դարում այդ գավառներում, գմբեթավոր շենքեր կառուցելիս, օգտագործում էին մատչելի և ավելի էժան շինանյութ՝ աղյուս: Քարի որմնախարխսների վրա ամբողջովին աղյուսից են կառուցված Աստապատի ս. Վարդան եկեղեցին (1655), Քարատակի ս. Ստեփանոս վանքի գմբեթավոր բաղնիքային (XVII դարի երկրորդ կես) և այլն:

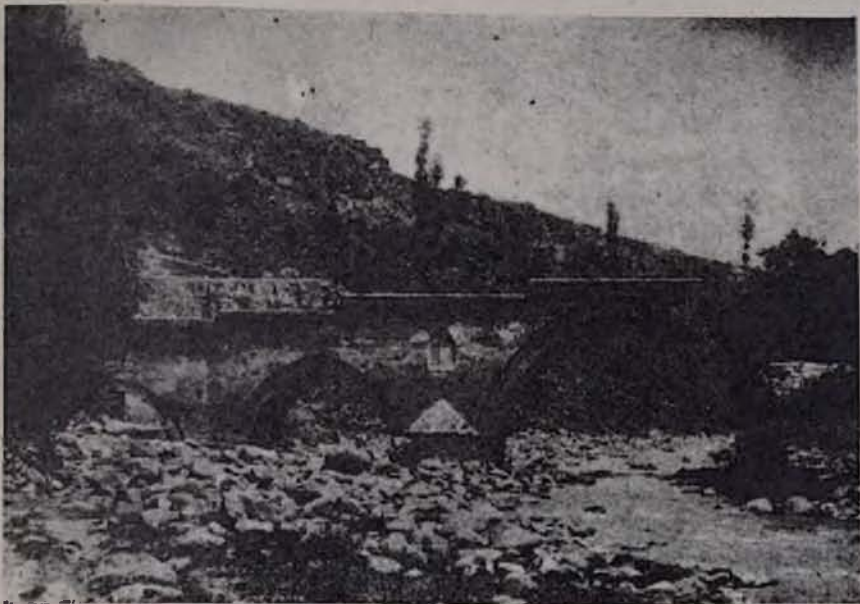
Միաժամանակ Մեղրիում, Ագուլիսում, Շուռթում կառուցվեցին և այնպիսի գմբեթավոր եկեղեցիներ, որոնց հիմնական ծավալը իրականացված էր բազալտից, իսկ թմբուկը և գմբեթը՝ աղյուսից: Տարբեր շինանյութերի նման հիտաքրքիր զուգակցումը միանգամայն նորություն էր հայկական ճարտարապետության մեջ: Այս ինքնատիպ հորինվածքն ունեն Մուղրու Աստվածածնի եկեղեցին (XVII դարի առաջին կես), Շուռթի ս. Հակոբ գմբեթավոր բաղնիքային (1642), Ագուլիսի վերին թաղի եկեղեցին, որը հիմնովին վերակառուցվեց 1670 թ.: Սակայն Իրանին հարևան այս գավառների աղյուսաշեն կառուցվածքներում նկատվում է նաև պարսկական ճարտարապետության ոճական որոշ ազդեցությունը՝ եկեղեցիների ճակատների և գմբեթների արտաքին հարդարանքում: Այս ազդեցությունն առավել ցայտուն է արտահայտվում նոր Ջուղայի XVII դարի եկեղեցիներում ու աշխարհիկ շենքերում: Աղյուսից կառուցված Աստվածածնի (1612), Բեթղեհեմի (1627), Ամենափրկչի (1628) եկեղեցիների ճակատները և գմբեթների ուղղաձիգը ուղղակի կրկնում են սլարսկական մղկիթների ճարտարապետական ձևերը:

Հայաստանում տնտեսական կյանքի ու առևտրի մասնակի աշխուժացումը XVII դարում նպաստեց երկրում ճանապարհների բարեկարգման, քարավանատների ու կամուրջների վերանորոգման ու նորերի կառուցման աշխատանքներին: Վերածնվեց նախկինում բարձր մակարդակի հասած կամրջաշինության արվեստը: Բաղմաթիվ խոշոր կամուրջներ կառուցվեցին Հրավդան, Քասախ, Որոտան, Մեղրի և այլ գետերի վրա, որոնցից մեծությամբ և իրենց ճարտարապետության անհատականությամբ աչքի են ընկնում Աշտարակի, Նրեանի, Օշականի բաղմաթիչ կամուրջները:

Նրեանցի վաճառական մահտեսի Գրիգորի միջոցներով 1664 թ. Աշտարակի մատույցների մոտ, Քասախ գետի վրա կիսաքանդ հին կամրջի փոխարեն կառուցվեց նորը: Հետաքրքրական է այն փաստը, որ առևտրական ճանապարհների վրա կամուրջների շինարարությամբ աչդեն հանդես է գալիս ոչ թե ֆեոդալական ավագանին, այլ աղյուսի կառուցվածքներով առավել շահագրգռված անձինք՝ առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչները⁴:

⁴ Տե՛ս Վ. Մ. Հաբուբյուեյան, Միջնադարյան Հայաստանի քարավանատներն ու կամուրջները, Նրեան, 1960, էջ 117:

Աշտարակի կամուրջը եռակամար է, մաքուր տաշած տուֆ քարերից շարված, նրա տարբեր մեծության սլաքաձև կամարները և պատերի աստիճանաձև ուրվագիծը ապահովում են սահուն անցումը գետի տարբեր բարձրություն ունեցող ափերի մեջ, Հաջող տեղադրությունը, ինքնատիպ ուրվագիծը, ներդաշնակությունը շրջակա բնության հետ առանձնացնում են այս կամուրջը միջնադարյան Հայաստանի ճարտարագիտական կառուցվածքների շարքում:

Աշտարակի կամուրջը (XVII դ.)

1679 թ. երկրաշարժից հետո հիմնովին վերակառուցվեց Հրազդանի ձորում՝ Երևանը էջմիածնի և Աշտարակի հետ կապող ճանապարհի վրա տեղադրված հինավուրց կամուրջը, Այն գտնվում էր Երևանի բերդին կից և հսկվում նրա կողմից: Համաչափ հորինվածքով այս խոշոր կամուրջը (երկարությունը 80 մ, բարձրությունը մոտ 11 մ) ունի երկու միմյանց հավասար սլաքաձև կամարներ գետի հոսանքի վրա և, նույնպես սլաքաձև, ավելի փոքր բացվածքներ ափի մոտ՝ ոռոգման ջրանցքների վրա:

Օշականի կամուրջը կառուցել է Նահապետ կաթողիկոսը 1706 թ. և վերանորոգել Սիմեոն կաթողիկոսը՝ 1778 թ.: Նրա անհրաժեշտությունը թելադրված է այն ճանապարհի կարևորությամբ, որը կապում էր էջմիածնի վանքը Աշտարակի շրջանի իր կալվածքների հետ⁵, Կամրջի տարբեր թռիչքներով և ուրվագծով (սլաքաձև ու կիսաշրջանաձև) կամարների շնորհիվ երթևեկային մասը, գետի ցածրադիր աջ ափից՝ ոչ մեծ թեքությամբ, անցնում է դեպի բարձր ձախ ափը:

Կամրջաշինությունն ուշ միջնադարում առանձնապես լայն թափ ստացավ Սյունիքում, որտեղ վանքերի և առանձին անհատների միջոցներով տասնյակ կամուրջներ կառուցվեցին: Սրանք ձևերով պարզ էին, հիմնականում միա-

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 118:

թուիչք, բայց տեղանքի ճիշտ ընտրություն, ճարտարապետական ձևերի հակիրճության մեջ եղած յուրօրինակ արտահայտչականությունը իրենց արժանի տեղն ունեն հայկական շինարարական արվեստի պատմության մեջ:

Ճարտարապետության մեջ հայ վաճառականների Եվրոպայի հետ ունեցած սերտ կապերի հետաքրքրական արտահայտությունն է Սիսիանի խոր գյուղի եկեղեցին: Խոջա Պետրոսի 1666 թ. կառուցած այս էռանավ բաղիլիկան իր հորինվածքով ոչնչով չի տարբերվում համանման կառուցվածքներից: Սակայն շատ ուշագրավ է մուտքի գեղապարզումը բարիկոցի ոճով կատարված զարդաքանդակներով: Արևմտահայկական արվեստին բնորոշ քանդակների երկվան գալը Հայաստանի այսպիսի հեռավոր անկյունում արդյունք է հայ վաճառականների եվրոպական երկրներ կատարած հաճախակի այցելությունների, որտեղից նրանք բերում էին նաև վենետիկի և Ամստերդամի հայկական տպարաններում հրատարակված գրքերը: Այսպիսի գրքերից մեկի՝ Եվրոպայում 1668 թ. տպագրված Աստվածաշնչի նկարներին շատ նման են խորի եկեղեցու քանդակները: Արևմտահայկական արվեստի ազդեցությամբ են կատարված նաև էջմիածնի Մայր տաճարի զանգակատան ներքին հսրկութեանի քիվի և պատերի որոշ զարդաքանդակները: Սակայն եթե XVII դարի հայկական կերպարվեստում նման ազդեցությունն ավելի մեծ էր ու իրկարատե, ապա ճարտարապետության մեջ այս երևույթը հետապնդում այլևս չկրկնվեց և նշված օրինակները մնացին որպես իզույթի գեպքեր:

XVII դարում առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչներն իրենց մասնակցությունն ունեցան ոչ միայն առանձին եկեղեցիների կամ կամուրջների կառուցմանը, այլև նոր եկեղեցական կենտրոնների ճարտարապետական համալիրների ստեղծմանը: Երևանի մեծահարուստները, Զուլալի և Աղուլիսի վաճառականների միջոցներով վանքեր ու անապատներ կառուցվեցին Սյունիքում, Այրարատում, Գողթան և Երնջակ գավառներում:

Հայաստանի XVII դարի մենաստանների ճարտարապետությունն ունի հետաքրքրական մի առանձնահատկություն. նրա մեջ միավորվում են կրոնական կենտրոնի և ամրոցի միանգամայն տարբեր հորինվածքները: Դեռ IX—XVI դարերում վանքերը շրջապատվում էին պարիսպներով, որոնք, սակայն, որպես պաշտպանական կառուցվածքներ, բավական համեստ էին: Բայց, երբ XV—XVII դարերում մենաստանները, ստիպված, ոչ միայն իրենք էին ապահովում իրենց անվտանգությունը, այլև պատսպարում շրջակա բնակչությանը, սկսեցին նաև ամրոցների դեր խաղալ, սրի հետևանքով երևան եկան բերդ-եկեղեցու և վանք-ամրոցի հորինվածքները: Մի շարք խոշոր եկեղեցիներ, ինչպես, օրինակ, Փարպիի, Աշտարակի Միրանավոր, Բյուրականի ս. Հովհաննես բաղիլիկաները ստացան բարձր և հաստահեղույս կրկնակի պատեր, որոնք օժտված էին հրակնատներով: Այս բերդ-եկեղեցիներից շատերը ունեին նաև ստորգետնյա գաղտնի անցքեր դեպի մոտակա ձորերը՝ պաշարման դեպքում ջուր հայթայթելու համար, իսկ նրանց տանիքների անմատչելի հարթակներից հրազենի միջոցով հնարավոր էր ապահովել ոչ միայն եկեղեցու, այլև շրջակա բնակավայրի պաշտպանությունը:

XVII դարում Հայաստանում առանձնապես լայն տարածում ստացավ

՝ Յե՛ս Ա. Լ. Яковсон, Очерк истории зодчества Армении V—XVII веков, М.—Л. 1950, էջ 152.

վանք-ամրոցների կառուցումը: Բն' նոր ստեղծվող և թե' արդեն գոյութիւն ունեցող մենաստանները շրջապատվեցին այնպիսի պաշտպանական կառուցվածքներով, որոնք հատուկ են ամրոցներին: Բուրգերով ուժեղացված պարիսպներով լրացվեցին խոշոր կրոնական կենտրոնները՝ Տաթևը, Գեղարքը, Բջնիի վանքը, Գնդևվանքը, ս. Թադևոս առաքյալի վանքը: Սակայն վանք-ամրոցն իր ճարտարապետական ավարտուն կերպարն ստացավ նոր կառուցվող մենաստաններում (Շատին վանք, Տաթևի Մեծ անապատ, Խորվիրապ, Հալիձորի Հարանց անապատ, Դարաշամբի ս. Ստեփանոս, Աստապատի, Ագուլիսի վանքեր և այլն), որտեղ համալիրը հենց սկզբից ստեղծվում էր կրոնական և պաշտպանական տարրերի ղուգակցման միասնական մտահղացումով:

Շատին վանքը Սյունիքի ուշ միջնադարի խոշոր մենաստաններից էր: Նրա ամրոցանման ճարտարապետական համալիրի մեջտեղում, առանձին կանգնած բարձրանում է եկեղեցին՝ եռանավ բազիլիկան, որը 1655 թ. կառուցել է ջուղայեցի Հակոբ վաճառականը: Բուրգերով ուժեղացված հարավային պարիսպներից կից են երկհարկ շինութիւնները, որոնց վերի հարկը հատկացված է եղել բնակելի սենյակներին: Սեղանատնից ու մի շարք տնտեսական շինութիւններից բացի վանքն ունեցել է և իր ջրաղացը, ձիթհանքը, նույնիսկ ջրանցք ու Նդեկիս գետի վրա կամուրջ: Շատին վանքի բարգավաճմանը նպաստել է նրա հարմար աշխարհագրական դիրքը՝ Նախիջևանը և Սյունիքը Սևանի ավազանին կապող ճանապարհի վրա տեղադրված լինելը, և սերտ կապերը Զուլալի ու Գողթան դավառի վաճառաշահ մյուս կենտրոնների հետ:

Հայաստանում XVII դարում սկսված մշակութային ընդհանուր վերելքը նպաստեց ճարտարապետական խոշոր համալիրների կառուցմանը: Սյունյաց Մեծ անապատը, որ հիմնադրվեց 1608—1610 թթ., ուշ միջնադարի հայկական հոգևոր-մշակութային, շինարարական-ճարտարապետական դարձների տալանկը եղավ: Հետագայում «Հարանց անապատ» անունն ստացած այս նշանավոր մենաստանը կառուցվել է Որոտանի ձորում, Հալիձոր գյուղի հանդեսով, ժայռերով շրջափակված մի փոքրիկ հարթութան վրա: Այն ունեցել է ամուր պարիսպներով շրջապատված բազմաթիվ շինութիւններ՝ եկեղեցի, բնակելի սենյակներ, հյուրատուն, տնտեսական-արտադրական շենքեր: Կոթմանարար երկրաշարժից հետո միաբանութիւնը 1660 թ. տեղափոխվում է մի այլ վայր և կառուցում Տաթևի Մեծ անապատը:

Նոր մենաստանի համակառուցը ուշ միջնադարի հայկական ճարտարապետության ամենարժեքավոր և հետաքրքրական հուշարձանն է: Այն նույնպես տեղադրված է Որոտանի անդնդախոր ձորում, Տաթևի սարի ստորոտում: Տեղանքի ոչ մեծ թեքութիւնը հնարավորութիւն է տվել կառույցն իրականացնել կանոնավոր հատակագծով՝ ողջ հորինվածքը կազմված է ուղղանկյուն պարսպապատերով պարփակված հիմնական մասից (որտեղ գտնվում են եկեղեցին, սեղանատունը, բնակելի խցերը) և նրան հարավից կից տնտեսական շենքերի խմբից: Հիմնական, ուղղանկյուն մասի շինութիւնները նույնպես խմբավորված են ըստ նշանակութան՝ սեղանատունը, խոհանոցը դանվում են հարավային մուտքին կից և անմիջապես կապ ունեն դրսի հետ, իսկ բնակելի սենյակները խմբավորված են համակառուցի խորքերում: Նման տեղաբաշխումը բնակելի սենյակներին, մեկուսացումից բացի, տալիս է նաև բարենպաստ կողմնորոշման հնարավորութիւն: Տնտեսական շինութիւնների խմբավորումը և մուտքի մոտ տեղադրելը բավականին հարմար է. ոչ

միայն անմիջական կապ է ստեղծվում համակառույցի երկու մասերի միջև, այլև դարպասի դիմաց ստեղծվում է մի ընդհանուր բակ, Սա կարևոր էր նաև ուղշտպանական տեսակետից. դժվար էր մտնել բարձր ու ամուր պարիսպներով շրջապատված այս բակը, ուր ներթափանցելուց հետո միայն կարելի էր մոտենալ Մեծ անապատի գլխավոր մուտքին:

Սյունյաց դպրոցն իր ճյուղավորումներն ունեցավ Հայաստանի ամենատարբեր մասերում, և Մեծ անապատից դուրս եկած գործիչները հիմնադրեցին ու կառուցեցին Տանձափարախի, Չարեքազետի, Նոր Զուղայի, Երևանի, Վասպուրականում Լիմի և Կտուցի անապատները:

Հայաստանի XVII—XVIII դարերի կրոնական կենտրոնների համալիրներում կարևոր տեղ են գրավում աշխարհիկ կառուցվածքները՝ բնակելի շենքեր, հյուրատներ, սեղանատներ, որոնք աչքի են ընկնում հորինվածքների հստակ և նպատակահարմար լուծումներով:

Համալիրների բնակելի կառուցվածքները երկու տարբեր տիպի են բաժանվում՝ վանքային և անապատային: Վանքայինը բնորոշ է նրանով, որ ընդհանուր հորինվածքով և մանրամասներով առնչվում է Բաղրատունյաց Անիի բնակելի շենքերի ճարտարապետության հետ: Ինչպես Անիում, այստեղ ևս սենյակները խմբավորված են մեկ միջնացքի շուրջ՝ ընդհանուր Լժքով դեպի բակ և օժտված են բուխարիներով, պատերում տնտեսական նշանակություն ունեցող խորշերով, նկուղներով:

Անապատային խցերը, ի տարբերություն վանքերի բնակելի սենյակների, նախատեսված են յուրաքանչյուրը մեկ հոգու համար և ունեն նվազագույն չափեր ու հարմարություններ: Բոլոր խցերն ունեն միևնույն հատակադժային ու ծավալային լուծումը՝ թաղակապ փոքր սենյակ, դեպի բակ առանձին ելքով:

Վանքերը և անապատները բազմաթիվ այցելուների և ուխտավորների հյուրընկալման համար ունեին համապատասխան շենքեր: Այս հյուրատներն իրենց ճարտարապետությամբ հիշեցնում են միջնադարյան Հայաստանի միանավ քարավանատները և կազմված էին երկու մասից՝ երկար թաղակապ դահլիճից՝ գրաստի համար, ու նրան կից սենյակից՝ նախատեսված մարդկանց հանգստի համար:

Համալիրների սեղանատները, ի տարբերություն XII—XIV դարերի վանքերի համանման կառուցվածքների, ոչ թե առանձին են կանգնած, այլ տեղադրված են մյուս տնտեսական շինությունների շարքում: Նրանք ունեն շեշտված ընդերկայնական առանցքով թաղակապ դահլիճի հորինվածք, որի ներքին տարածությունը մասնատվում է որմնասյուներով ու թաղակիր կամարներով:

Հայաստանի ուշ միջնադարի կրոնական կենտրոնների ինչպես աշխարհիկ այնպես էլ պաշտամունքային շենքերի ճարտարապետության հիմնական առանձնահատկությունն այն է, որ կառուցվածքի արտահայտչականությունը ստացվում է ոչ թե զարդաքանդակներով, այլ տարածական-ծավալային ողջ հորինվածքի և նրա սուրճին մասերի ներդաշնակ համաշափություններով:

XVII—XVIII դարերում պաշտպանական գործոնը զգալի դեր էր խաղում ոչ միայն կրոնական համալիրների, այլև բնակելի ճարտարապետության մեջ: Բնակավայրերը մեծ մասամբ կառուցվում էին դժվարամատչելի, բարձրադիր վայրերում՝ սարահարթերի վրա, լեռների լանջերին, հեռու բանուկ ճանապարհներից: Որպես բնակարան օգտագործվում էին նաև քարայրները՝ բնական

և արհեստական հատկապես այդ նպատակի համար փորված: Ռեքադիր սելանըր կառուցապատվում էր դարավանդներով, որի հետևանքով որսյես բակեր ծառայում էին տների հարթ կտուրները: Լեռնային վայրերում բնապատկերին միանդամայն ներդաշնակ այսպիսի կառուցապատումը հատկապես բնորոշ է Զանգեզուրի և Ղարաբաղի գյուղերին: Այստեղ գյուղական տների հոծ դանդաղվածում իրենց մեծ չափերով, տեղադրությամբ և ձևավորումով առանձնանում են ուշ միջնադարի հայ ֆեոդալների՝ մելիքների ապարանքները: Հաճախ երկհարկանի այս շենքերը կառուցվում էին սրբատաշ քարերով, ունեին թաղածածկ խոշոր սենյակներ և ստորին հարկերի պատերի խուլ հարթություններով ու վերևում հրակնատներ հիշեցնող լուսամուտներով փոքր ամրոցների էին նմանվում:

Ի տարրերություն մելիքական ապարանք-ամրոցների, գյուղական տները միհարկանի էին, փայտածածկ և ունեն հիմնականում միենույն հորինվածքը, որը փաստորեն կրկնում է դեռ հալարամյակներ առաջ Հայաստանում ձևավորված բնակելի տան ճարտարապետությունը: Այս պատճառով XV—XVIII դարերի բնակելի տները մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում, որովհետև հայկական ժողովրդական տան մեզ հասած ամենավաղ նմուշներն այդ դարերից են պահպանվել:

Հայաստանի լեռնային և նախալեռնային շրջաններում բնակարանի հիմնական սիւրբ պլանատունն է, որի շուրջը համախմբվում են գոմը, թոնրատունը, մթերանոցը և այլ տնտեսական շինություններ: Գլխատունն ուղղանկյուն հատակագծով բնակելի սենյակ է, փայտաշեն ծածկով, որի մեջտեղում գտնվում է երգիկը՝ բնակարանի լուսավորության միակ աղբյուրը: Մածկը, որ լինում է երկու սենյակ՝ «հազարաշեն» ու «սողումաքաշ», իրականացվում է բրգաձև շարված փայտե հեծաններից: Քառակուսի կամ ութանկյուն հիմքով այս զբմբեթները հենվում են փայտե սյուների վրա, որոնք հաճախ պսակվում են գեղեցիկ զարդաքանդակներով, խոյակներով: Բազմանդամ, նահապետական ընտանիքների գլխատները բավական մեծ են (մինչև 100 մ. մակերեսով) և բաղկացած են երկու-երեք բաժիններից, որոնք ծածկված են միանման փայտաշեն զբմեթներով:

Հայաստանի հովտային և դաշտավայրային շրջանների բնակելի տների ճարտարապետական ձևերը պայմանավորված են կլիմայական պայմաններով ու տվյալ վայրի գյուղատնտեսական աշխատանքների առանձնահատկություններով: Այգեգործական շրջանների տներն ունեն թաղակապ ծածկով կիսանրկողային հարկեր (մառաններ): Վերին հարկը հատկացված է բնակելի սենյակներին, որոնք հաղորդակցվում են լայն պատշգամբի միջոցով: Շոգ կլիմայի պատճառով բնակիչները ժամանակի մեծ մասն անց են կացնում այդ բաց պատշգամբներում կամ ստվերոտ ու կանաչապատ բակերում, որոնք պարագծով շրջապատված են տնտեսական նշանակության շինություններով:

Ժողովրդական ճարտարապետության հետաքրքրական ստեղծագործություններից են նաև արտադրական կառուցվածքները՝ ձիթհանքները, հնձանները, ջրաղացները: XV—XVIII դարերի ձիթհանքները առանձին կանգնած կառուցվածքներ են, թաղակապ ծածկերով, որոշ տեղերում նույնիսկ զմբեթա-

¹ См. В. М. Арутюнян и С. А. Сафарян, Памятники армянского зодчества, М., 1951, էջ 69.

վոր (Տաթև)՝ խոշոր ձիթհանքներն ունեն առանձին սենյակներ տարբեր արապերական պրոցեսների համար՝ բովման, աղացման, մամլման և այլն։ Վերդետնյա ձիթհանքներից բացի կառուցվում էին նաև ժայռափորներ (Աղատաշեն, Խնձորեսկ)՝ Հնձանների, ջրաղացների, ձիթհանքների ճարտարապետությունը պարզ է, նպատակահարմար հատակագծերով ու ծավալական ձևերի ղուսպ լուծումներով։

XVII—XVIII դարերում Հայաստանում տնտեսական, առևտրական կյանքի վերելքը նպաստավոր էր նաև քաղաքաշինության համար։ Զգալի զարգացում ապրեցին հայկական հին բնակավայրերից Վանը, Կարսը, Բաղեշը, Մուշը, Կարինը, Երզնկան, Երևանը և այլ քաղաքներ։ Այս ժամանակաշրջանում հայկական քաղաքների շարքում առանձնանում է Երևանը, որը դարձել էր Արևելյան Հայաստանի վարչական կենտրոնը։ XVII—XVIII դարերում Երևանի հատակագծային կառուցվածքը եռաստիճան էր՝ այն կազմված էր բերդից, փարթամ այգիներով բնակելի թաղամասերից և քաղաքը շրջապատող բաղմաթիվ բնակավայրերից՝, Երևանի բերդը, որը վերաշինվել էր XVI դարում՝ քաղաքը թուրքական զորքերի կողմից գրավվելուց հետո, 1679 թ. երկրաշարժից մեծապես վնասվել էր և հիմնովին վերակառուցվեց։ Բերդը, որ տեղաված էր քաղաքի հարավային կողմում՝ Հրազդանի ձախ բարձրադիր ափին, ուներ քառակուսի հատակագիծ և շրջապատված էր բաղմաթիվ բուրգերով ու ժողացված երկշարք պարիսպներով։ Այս բավականին զորեղ պաշտպանական համալիրը, փաստորեն, մի առանձին փոքրիկ քաղաք էր՝ կրոնական և աշխարհիկ շենքերով, հարյուրավոր բնակելի տներով, սպառտով, խանութներով և այլն։

Երևանի բնակելի թաղամասերը Երևան էին՝ Հին թաղը կամ Շահարը, Կոնդը (Ձորագյուղի հետ) և հարավ-արևմուտքում Քարհանքի թաղը⁹, ի տարբերություն միջնադարյան Հայաստանի մյուս քաղաքների, Երևանը շրջապատված չէր պաշտպանական կառուցվածքներով, որովհետև վտանգի դեպքում բնակչությունը պատսպարվում էր ընդարձակ բերդի ներսում։ Երևանում կային մի շարք հրապարակներ, որոնցից ամենակարևորը՝ Մեծ կամ Շուկայականը գտնվում էր բերդի ու բնակելի թաղամասերի միջև։ Այս հրապարակը ոչ միայն առևտրական, այլև հասարակական նշանակություն ուներ՝ նա քաղաքի զբոսարանն էր, բացօթյա ներկայացումների, զվարճությունների վայրը, նույնիսկ մարզական կենտրոնը (Մեծ հրապարակում անց էին կացվում ըմբշամարտի ու ձիարշավի մրցումներ)։

Երևանը բաղմաթիվ եկեղեցիներից ու մզկիթներից բացի, որոնց մեծ մասը կառուցվել էր 1679 թ. երկրաշարժից հետո, ուներ նաև նշանակալից հասարակական և կոմունալ շենքեր՝ խոշոր քարավանատներ, բաղնիսներ, ծածկած շուկա և այլն։ Երևանի յոթ քարավանատները ուղղանկյուն, երկհարկանի կառուցվածքներ էին, որոնց առաջին հարկը հատկացված էր խանութներին, իսկ երկրորդ հարկը՝ փայտե ընդհանուր պատշգամբով և առանձին սենյակներով, հյուրատունն էր։

XVII դարում սկսված շինարարական աշխատանքները Հայաստանում

⁸ Տե՛ս Օ. Ա. Халлахчян, Архитектура Армении, Всеобщая история архитектуры т. 3, Л.—М., 1966, էջ 291։

⁹ Տե՛ս Բ. Մ. Арутюнян, М. М. Асратян, А. А. Меликян, Ереван, М., 1968, էջ 21։

¹⁰ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 22։

շարունակվեցին մինչև XVIII դարի սկիզբը: Հարկերի խստացումը, տնտեսական ճգնաժամը, աֆղանների հարձակումը, 1724 թ. թուրքական զորքերի նոր արշավանքը Անգրիովկաի ու Արեւիկյան Հայաստանի վրա և վերսկսված թուրք-պարսկական պատերազմները նորից բնականօրէն խաղաղ աշխատանքը: Ոչ միայն հնարավորութիւն չեղավ նոր շենքեր կառուցել, այլև անավարտ մնաց շատ շենքերի շինարարութիւնը:

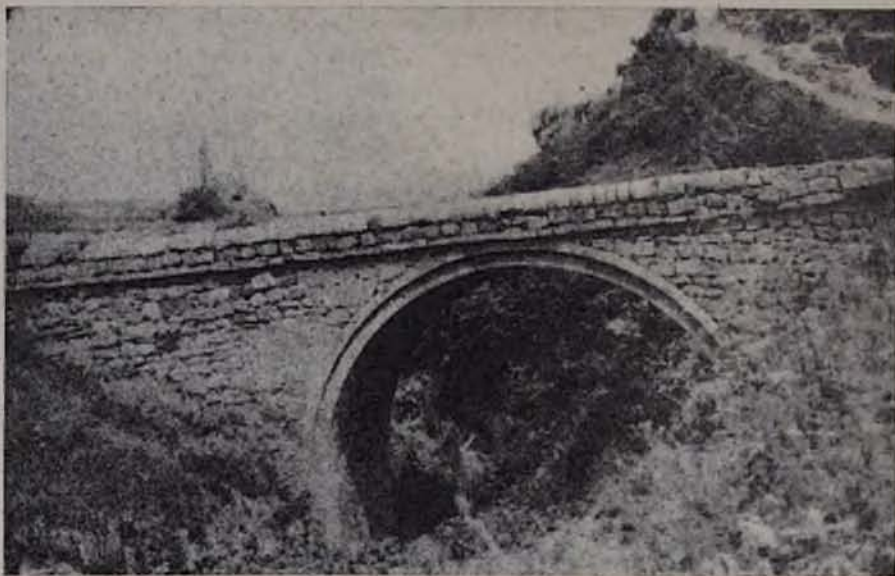
Սակայն XVIII դարը հատկանշական եղավ հայկական ճարտարապետութեան համար ամբողջաշինութեան կարճատև, բայց հետաքրքրական վերածննդով: XV—XVII դարերում բացարձակորեն ոչ մի հնարավորութիւն չկար հայկական բերդեր ու ամրոցներ կառուցելու համար: Միայն XVIII դարի առաջին կեսում թուրք զավթիչների և պարսկական ֆեոդալների դեմ մղված ազատագրական պայքարը Սյունիքում և Արցախում ինքնին թելադրում էր ունենալ նաև հայկական պաշտպանական նոր կառույցներ: Դավիթ-Քեչ ոչ միայն նորոգեց և օգտագործեց հին ամրոցները՝ Որոտնաբերդը, Բաղաբերդը, Ջեյվան, այլև հիմնովին վերակառուցեց Մեղրու բերդը և Հալիժորը՝ ժամանակի ռազմական պահանջներին համապատասխան:

Սյունիքի հնագույն բերդերից մեկի՝ Մեղրու բերդի տեղում, XVIII դարի առաջին քառորդում, փաստորեն կառուցվեց նորը: Վերակառուցումն անհրաժեշտ էր ոչ միայն ժամանակի ու թշնամիների ավերածութիւնների պատճառով, այլև ռազմական նոր տեխնիկայի, հատկապես հրազենի օգտագործման կապակցութեամբ: Բերդը բաղկացած է կլոր և ուղղանկյուն հատակագծով, առանձին կանգնած վեց աշտարակից. որոնք բարձրանում են Մեղրու մեծ թաղի հյուսիսային կողմում, լեռնաշղթաների գագաթներին: Աշտարակները երկհարկանի են և յուրաքանչյուր հարկում ունեն պարագծով, շախմատաձև դասավորված հրակնատներ, որոնց ներքին շարքերը նախատեսված են ծնկաշփ, իսկ վերևինները՝ կանգնած կրակելու համար: Կրակի այսպիսի կենտրոնացումը (յուրաքանչյուր աշտարակում մինչև 70 հրաձիգ) համեմատաբար փոքր կառուցվածքում ստեղծում է ուշ միջնադարի ռազմական պայմաններում հզոր հարվածային ուժ, մանավանդ, տեղադրված լինելով լեռնաշղթայի բարձր կատարներին, աշտարակներն անմատչելի էին հակառակորդի թնդանոթի կրակի համար: Մեղրու բերդն իր ճարտարապետութեան մի շարք առանձնահատկութիւններով ուրույն տեղ է գրավում միջնադարյան Հայաստանի ամրոցների շարքում: Այն, փաստորեն, մեզ հայտնի հայկական միակ պաշտպանական կառուցվածքն է, ստեղծված հրազենի օգտագործումը հաշվի առնելով:

Մեղրու բերդը տարբերվում է նախորդ բոլոր օրինակներից նաև իր կառուցապատման սկզբունքով: Եթե Հայաստանի բոլոր ամրոցներն իրենցից ներկայացնում են բուրդերով ուժեղացված պարիսպներով շրջափակված ստարածութիւն, որտեղ գտնվում է միջնաբերդը, բնակավայրը, վանքը կամ դղյակը, ապա Մեղրու բերդը չունի պարիսպներ և կազմված է միայն առանձին աշտարակներից: Լեռնաշղթաներն իրենք են պարիսպների դեր կատարում և ավանդ ոչ թե աշտարակների միջև է գտնվում, այլ նրանց հարևան: Իսկ հրազենի օգտագործման ժամանակաշրջանում արդեն պարտադիր չէր բնակավայրն անմիջականորեն շրջափակել պարսպապատերով, այլ կարելի էր այն պաշտպանել հարմար դիրքում տեղադրված աշտարակներից, թեկուզ և որոշ հեռավորու-

թյունից: Այդպիսին է Մեղրին, որի բերդը պաշտպանության տակ է առնում ոչ միայն Մեծ թաղը, այլև ամբողջ բնակավայրը:

Հալիձորի բերդը (Հալիձորի կուսանաց անապատը) կառուցվել է XVII դարի առաջին կեսում: 1723 թ. Դավիթ-Բեկը մենաստանի անառիկ դիրքերից ելնելով, այն դարձնում է աղատադրված Կապանի կենտրոնը, միաժամանակ վերակառուցելով որպես ամրոց:

Տաթևի կամուրջը (1672 թ.)

Հալիձորը տեղադրված է Ողջի գետի աջ ափին, զառիթափ լեռնալանջի փոքրիկ գոգավորության վրա, արդի Ղափանից ոչ հեռու: Այս բարձունքից բերդն իշխում է Ողջիի ձորի վրա և հսկողության տակ պահում ձորով անցնող այն կարևոր ճանապարհը, որը կապում էր Կապանը (Բաղաբերդի և Տաշտունի լեռնանցքով) Մեղրու հետ: Բերդից լավ դիտվում են ձորից դեպի Հալիձոր տանող կաժանները, որոնք կարող էին վերևից գնդակոծվել: Համակառույցի հատակագիծն անկանոն քառակյունի է, ունի երկու մուտք, հյուսիսային և հարավային պարիսպներում: Բերդում գերիշխողը թե՛ տեղադրությամբ և թե՛ չափերով՝ եկեղեցին է, որն անմշակ բազալտի խոշոր քարերից շարված իր բարձր պատերով և լուսամուտների նեղ բացվածքներով ավելի ամրոցի է նման, քան պաշտամունքային կառուցվածքի: Հետաքրքրական է Հալիձորի պաշտպանական համակարգը: Պարիսպները հաստ չեն, նրանց լայնությունը մոտ մեկ մետր է: Նման չափը XVIII դարի պաշտպանական կառուցվածքում բացատրվում է նրանով, որ հրազենի առկայության դեպքում հաստ պարիսպներն արդեն ավելորդ էին՝ բաբաններով գրոհելու ժամանակաշրջանն անցել էր, իսկ հրանոթը դեռևս լայն կիրառում չունեի: Հայաստանի լեռնային վայրերում մղվող կռիվներում: Ամրոցն ունի կլոր հատակագծով մեկ բուրգ՝ հարավ-արևմտյան անկյունում: Բուրգը տեղադրված է համալիրի համեմատաբար թույլ մասում, որովհետև, եթե բերդը մյուս կողմերից իշխում է շրջապատի

վրա, ապա հարյուր արևմուտքից, ընդհակառակը, այն տեղանքի նկատմամբ ցածր է և խոցելի այդ կողմից: Եկեղեցուն կից երկհարկանի շինություններն օդատղործվել են նաև ռադմական նյութատակներով: Վերին հարկի հարթակներից վտանդի դեպքում հնարավոր էր կրակի տակ վերցնել պարիսպների մատուցները, կրկնապատկելով ըստ բարձրության, պաշտպանական համակարգը:

Նման բաղմաստիճան համակարգը և անառիկ դիրքը հնարավորություն էրնձեռել բերդի փոքրաթիվ պաշտպաններին հաջողությամբ դիմադրելու թըշնամու տասնապատիկ մեծ ուժերին: Հալիձորի բերդը, ինչպես և շատ ուրիշ բերդեր Հայաստանում, ստորդետնյա գաղտնի անցք է ունեցել դեպի դուրս՝ ուղարկման ընթացքում ջուր հայթայթելու կամ թշնամու վրա անսպասելի հարձակվելու համար: Հալիձորի գաղտնի անցքը օգտադործվել է երկրորդ նյութատակով և անակնկալը այնքան մեծ է եղել, որ մի քանի հարյուր դինվորների կարողացել են խուճապի մատնել թշնամու ղորքը:

XV—XVIII դարերում Հայաստանի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական վիճակը բարենպաստ չեղավ ճարտարապետական-շինարարական կյանքի համար, այն ընթացավ պատերազմների, ասպատակությունների ու ավերածությունների պայմաններում: Սակայն, շնայած դժվարին այս պայմանների, ճարտարապետական արվեստը շարունակեց իր հաջորդական զարգացումը, պահպանելով և զարիթին հանձնելով դարերից եկող իր ավանդներն ու նվաճումները:

ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

XIV—XVIII դարերի հայ մշակութային կյանքի մեջ շատ նշանակալից եղավ հայկական տպագրության սկզբնավորումն ու զարգացումը: Մագելով XVI դարի սկզբներին՝ այն մեծ դեր կատարեց մեսրոպյան դպրոցյան պահպանման ու հետագա զարգացման գործում: Եվրոպայում XV դարի վերջերից շատ արագ զարգացող տպագրական գործը իր ակնհայտ արժանիքներով չէր կարող չգրավել հայ մտավորականության, այդ թվում հոգևորականության առաջավոր մասի ուշադրությունը: Բավական է ասել, որ այն ժամանակ արդեն դրշագիր ընդօրինակությամբ մի ձեռագիր մատյան ստեղծելու վրա ծախսվող ժամանակամիջոցը բավական էր այդ մատյանի 300—500 (և ավելի) տուրքեր օրինակներ լույս ընծայելու համար:

Հայաստանը մշտական շփման մեջ էր եվրոպայի հետ. այդ շփումը կատարվում էր ոչ միայն հայ առևտրականների, բանազնացների ու նվիրակների միջոցով, այլև շնորհիվ եվրոպայի տարբեր երկրներում հաստատված հայկական համայնքների, որոնք անընդհատ համալրվում էին Հայաստանից փախըստական գաղթականներով:

Մյուս կողմից, Հայաստանում որքան էլ ճիշտ հասկացվեր գոտեներգյան գյուտի նշանակությունը, որքան էլ գրավիչ թվար տպագրական արվեստը հայ գրքի բազմացման համար օգտագործելու հեռանկարը, ակներև էր նաև, որ այն ժամանակ մայր հայրենիքում տպարան հիմնելն անհնար էր: Քաղաքական անկայուն վիճակը, հայկական հողում մեկը մյուսին հաջորդող պատերազմները բացառում էին Հայաստանում տպագրական գործի հիմնադրումը: